

Ольга Макарова,
студентка 5 курсу
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **В. М. Мойсієнко,**
доктор філологічних наук, професор.

МОВА АКТОВОЇ КНИГИ ОВРУЦЬКОГО ГРОДСЬКОГО УРЯДУ 1678 р.: СЛОВОТВІР, СЛОВОЗМІНА

У статті проаналізовано деякі особливості словотвору та словозміни Овруцької актової книги 1678 р. Відзначено взаємовпливи польської та української мов у практиці судочинства другої половини XVII ст. на Правобережній Україні.

У фондах ІЦІАУ в м. Києві зберігаються актові книги гродських судів Правобережної України за 1543 – 1796 рр. Гродські (старостинські або замкові) суди існували на території Правобережної України в XV – XVIII століттях для розбору кримінальних справ шляхти та справ за чотирма старостинськими статтями іншого населення. [3, с. 91]. Існували вони аж до 1795 року, тобто до приєднання Правобережної України до Росії.

Овруцькі актові книги мають неабияке значення для вивчення історії становлення та розвитку української мовної системи, а починаючи з др. пол. XVII ст. – і польської.

Досліджувана книга (найдавніша, яка зберігається в архіві) містить різні судові справи (реляції, посесії, маніфестації, обляти, протестації) за 1678 рік. Починається вона з йораменту – своєрідної присяги. Усього в книзі 50 аркушів. Крім актів за 1678 рік, в один конвюлот переплетені також книги за 1679 та 1680 рр. Пам'ятка збереглася в цілком задовільному стані, лише зрідка трапляються затерті частини сторінок, що суттєво не впливає на читабельність тексту пам'ятки. Над книгою працювало п'ять писарів: Реміян Сурин, Михайло Кончаковський, Стефан Вишпольський, Андрій Редчич, Іоан Кривський.

Структура пам'ятки нічим не відрізняється від традиційного ведення подібних книг у повітових канцеляріях Правобережної України. Кожна справа складається з протоколу, основної частини та есхатолу. Особливість майже всіх актових книг Овруцького гродського уряду полягає в тому, що протоколи й есхатоли писані тогочасною українською мовою, а основні частини – польською.

Хоча певна частина справ має іншу структуру: протокол – українською мовою, основна частина та есхатол – польською, або ж частина основного викладу відбувалася українською мовою. Усе це свідчить про двомовність писаря і вільність переходу від однієї мови на іншу.

Досі Овруцькі актові книги ще не були об'єктом спеціального дослідження з погляду особливостей староукраїнської та старопольської мов.

Предметом наших наукових студій є аналіз особливостей словотвору та словозміни імен Овруцької актової книги 1678 р. У цій статті проаналізовано приклади словотвору топонімів та антропонімів за допомогою суфіксації, а також словозміну українських та польських іменників однини І відміни.

Особливості словотвору. Як відомо, словотворча система української мови витворювалася, насамперед, унаслідок розгортання, збагачення і вдосконалення словотворчої системи, успадкованої ще від староукраїнської та спільнослов'янської мов [2, с. 112].

Звертаємо увагу на особливості творення топонімів та антропонімів, зафіксованих в досліджуваній пам'ятці, оскільки дослідження саме цієї групи лексики дозволяє фактично витягнути на поверхню давні словотворчі афікси, які з часом втратили свою продуктивність.

Наприклад, суфікс *-ич-ь* (*-ич*) (**-it-j-ǫ-s* → д.-укр. *-ич-ь* → укр. *-ич*, пол. *-icz / -ucz*) у назвах осіб за певним суспільним становищем поступово перестає бути продуктивним уже в мовах східнослов'янських народностей. В українських пам'ятках трапляється в досить обмеженій кількості слів: *дєдичь*, *отчичь* (Жалована грамота 1654 р.) [2, с. 188]. З них в аналізованій книзі зустрічається похідне від першого *Дєдович* (10)². Крім того, цей суфікс засвідчено в назвах осіб за територіальною ознакою, місцем проживання. Приклади такого вживання знаходимо в польському тексті: прізвища *Malewicz* (37), *Obuhowicza* (7), *Snowidowicz* (3), *Udodowiczowie* (7 зв.), *Waliszczewicz* (38), *Białokurrowicz* (2 зв.), *Czernigowicz* (32 зв.), що походять від назв хуторів та міст. Суфікс *-ич* широко відомий в східнослов'янських мовах у назвах по батькові – *Григорєвича* (20), *Маркєвича* (38), *Немирича* (14), *Дмитрович* (10), та прізвищах *Рєдчичєм* (35), *Яцкєвичи* (18), *Далнєвича* (40), *Милкєвичовь*

² Тут і надалі цифра після прикладу вказує на аркуш оригіналу Актової книги Овруцького гродського уряду 1678 р. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 15, оп. 1, спр. 1.

(38). В польській частині записів це *Alexandrowicza* (34), *Dimitrowicz* (1 зв.), *Chomicz* (7 зв.), *Fedorowicza* (5), *Filikowicz* (40), *Hawryłowicz* (7 зв.), *Hrehorowicz* (17), *Jesipchowicz* (17 зв.), *Jwanowicz* (7 зв.), *Makarowicz* (7 зв.), *Marcinowicz* (7 зв.), *Markianowicza* (5), *Markiewiczza* (38), *Maximowicz* (7 зв.), *Michalewiczza* (39), *Olizarowicz* (41 зв.), *Piotrowcowiczowie* (7 зв.), *Sawicz* (8) та прізвища *Tyszkiewiczza* (26), *Dalkiewiczza* (40), *Dedowicz* (45), *Hruziewiczza* (11 зв.), *Lenkiewicz* (36), *Ławrynowiczowie* (7 зв.), *Łukaszowiczowie* (7 зв.), *Milkiewicz* (38 зв.), *Staszkieviczowski* (18), *Szyrniewiczowie* (8). Подібним чином утворюються іменники жіночого роду за допомогою суфікса *-icz* + *-ow* / *-own*: *Hulewiczowe*y (18 зв.), *Lenkiewiczownu* (16), *Ленкевичовною* (35). Унормування прізвищ і назв по батькові в пізніші часи спричинилося до звуження вживання цього суфікса [2, с. 188].

Суфікс *-ізна* виступає досить часто на ґрунті власне польських діалектів. Натомість, уваги заслуговують пограничні діалекти, зокрема діалект кашубський та польські діалекти витворені на руському підґрунті [5, с. 8]. Територія поширення місцевих назв на *-ізна* та *-ицизна* менша ніж територія розповсюдження апелятивів. Для української топонімії найхарактернішими є три форми цього суфікса: *-ізна*, *-ицизна* та *-ицина* [5, с. 221].

Спостерігаємо непослідовне використання суфіксів: *-изн-*, характерного для творення дериватів у польській мові, та *-ин-* для української: власні назви на зразок *Hoholczyna* (8), *Butyzynszczyzna* (7 зв.), *Kornewszczynu* (13в.) – в праці польської дослідниці Галини Сафаревичової фігурує назва місцевості *Koptewszczyzna*, що локалізувалася поблизу Овруча [5, с. 222]. Очевидно, йдеться про одну й ту ж місцевість. Як бачимо, писар використовує суфікс *-ина*, тим самим українізуючи польський топонім. *Rakowszczyznie* (14), *Раковщицна* (27), *Раковщины* (27 зв.) – цей топонім у дослідженні Г. Сафаревичової зафіксовано як *Rakowszczyna* та як поширений варіант – *Rakowszczyzna*, тобто аналогічний до написань у досліджуваних нами пам'ятці [5, с. 238]. До топонімів, утворених за допомогою суфіксів *-ина* / *-изна*, відносимо *Hoholczyną* (8), *Korczynszczyzna* (7 зв.), *Koszyna* (2 зв.), *Nieteykowszczyna* (8), *Zubowszczyznie* (50), *Chorzyna* (2 зв.), *Tchoryna* (41), а також *Nieksieniowszczyna* (8), *Udodowszczyna* (7 зв.), *Zaleszczyznie* (20 зв.), *Butyzynszczyzna* (7 зв.).

За допомогою суфікса *-ак* (*-як*) утворювалися прізвища в українській, польській, білоруській мовах: *Ходаковського* (20), *Białonszczaku* (25), *Buiakom* (44), *Pieslaka* (9), *Szestaka* (6).

На позначення місця, території в праслов'янській мові діяв формант *-išče*. У старопольській мові він існував лише до XIV ст. і згодом замінився суфіксом *-isko* [4, с. 104]. Отже, використання його в словах *Kotczyszczce*, *uroczyszczce* можемо вважати або за реліктову форму, або ж за форму, що витворилася під впливом української мови, в якій цей суфікс є актуальним, хоча і малопродуктивним.

Станіслав Урбаньчик у своїй праці «Нарис польської діалектології» [4] зазначив, що дослідники діяхронічного словотвору багато уваги приділяли способам творення прізвищ жінок, дочок та синів від прізвища чоловіка, батька (зрідка матері). Очевидно, способи різняться залежно від території. При номінації дітей найчастіше використовується конструкція з родовим відмінком прізвища батька або присвійним прикметником з додатком слова син, хлопець, дівка, або імені [6, с. 31]. Наприклад: *Annę Stephanowej Wyszpolskiej Komornikowej granicznej Kiiowskiej* (4), *панєю Анастазыєю Ленкевичовною и Погорскою (Покгурскою) маршалковою Речицкою* (35). Як бачимо, в українській мові творення прізвищ жінок відбувається за аналогічною моделлю.

Особливості словозміни. Порівнюючи різноманітність праслов'янських відмінкових форм з польськими та українськими, простежуються головні тенденції розвитку систем відмінювання цих мов. Завдяки порівнянню можна зрозуміти основні подібності та відмінності між головними засадами розвитку мов праслов'янської доби та станом старопольським / староукраїнським, або здебільшого новопольським / новоукраїнським. Окрім ряду подібностей, або досить поширених успадкувань з праслов'янської мови, і в польській, і в українській мовах саме впродовж XVI – XVII ст. утворилася значна кількість нових форм – різноманітних інноваційних закінчень.

Для іменників I відміни однини твердої та м'якої групи у Н.в. засвідчено закінчення *a*: *облята* (17), *посєсія* (49), *протєстацяя* (10), *реляція* (45), *слуга* (35). В польській частині книги називний відмінок жіночої деклінації з тематичним приростком *-a-* / *-ja* має закінчення *-a*, *-i*: *banitia* (3) (слово запозичене з латини і в Н.в. має також відмінковий варіант *banitio* (28)), *kaplica* (22 зв.), *Maria* (15 зв.), *matka* (24).

У староукраїнській мові іменники твердої групи мали флексію *-и* (графічно *-ы* та *-и*), іменники м'якої групи – флексію *-і* (графічно *-і* та *-и*) [1, с. 128]. У досліджуваній пам'ятці зафіксовано наступні форми слів: *даровизны* (17), *застави* (36), *интерцъзы* (35), *Костюшки* (18), *милости* (44), *особы* (17 зв.), *реформацъи* (29), *руки* (20 зв.), *Сапєги* (1).

Іменник *пани* (28 зв.) з походження, очевидно, полонізм, уживаний в українській літературній мові в невідмінюваній формі. У родовому відмінку він залишається незмінним, але в досліджуваній актовій книзі знайдено такі його форми О.в. та Д.в.: *панєю* (35), *панѣ* (29), які, напевно, писар використовував під впливом польщизни, де цей іменник змінний: *pani* (37 зв.), *pannie* (25), *panny* (47 зв.), *panią* (2 зв.), *paniej* (11).

Староукраїнська частина пам'ятки зберігає форми З.в. із закінченням *-у* для твердої групи іменників І відміни та *-у* (*-ю*) – для м'якої без змін: *интерцъзу* (35), *роту* (9), *руку* (9 зв.), *екзекуцъю* (27), *посєсью* (34), *релляцию* (10). В польській мові регулярно виступає закінчення *-ę* в деклінації з основою на *-а*: *jntrate* (часом писар на місці форми Р.в. використовує форму З.в.: *mało nie w poł jntrate* (13 зв.)), *kapitulę* (41), *korę* (47 зв.), *tę kaplice* (22 зв.), *łaskę* (26), *małżakę* (22), *odmianę* (8), *niwe Motuzowska / niwę* (8), *osobę* (10 зв.). В іменниках з основами на *-ja* виступало два закінчення: *-ę* (якщо в Н.в. одн. було закінчення *-а*): *Dusze* (21 зв.); та *-ą* (якщо в Н.в. закінчення було *-а*). Зрештою, утвердилося закінчення *-ę*. Єдиним збереженням реліктом є форма *panią*, хоча в досліджуваній пам'ятці ще зустрічаються такі форми: *przez executią* (34 зв.), *w possesią miasteczka* (34 зв.), *czynie dispositią* (21 зв.).

Для утворення форм О.в. одн. жін. роду староукраїнська мова успадкувала з попередньої доби закінчення *-ою* (тверда група) і *-єю* (м'яка група): *Анастазыю Ленкевичовною* (35), *малжонкою* (35), *маршалковою* (35), *панєю* (35), *прозьбою* (9), *рукою* (17 зв.), *суцъпътою* (7).

В українській частині досліджуваної пам'ятки не знайдено жодної форми М.в. одн. І відміни з закінченням *-і* (граф. *і*, *и*), поширення якого засвідчено рядом пам'яток того періоду [1, с. 130], але зафіксована єдина форма з закінченням *-е*, яка, очевидно, є наслідком впливу польського мовного середовища: *в справе* (2). Польська мова з трьох первинних закінчень залишила тільки два: *-е* в давній деклінації з основами на *-а*, у всіх інших – *-і* (закінчення *-і*

було витіснене первинним *-e* з давніх основ на приголосний). У досліджуваній пам'ятці фіксуються обидва закінчення: *w ozdobie* (23), *na ziemie* (42 зв.), *na glowie* (42 зв.), *o krzywdę* (39 зв.), *o nachodzenie* (39 зв.). Випадає з усталеної парадигми форма М.в. жін. роду однини в іменниках з основою на *-i-*: *na Wołyniu* (42). Можливо, закінчення *-u* писар використав за аналогією до форми О.в. української мови *Волинню*.

З наведених прикладів словотвору та словозміни іменників АКОГУ можемо зробити такі висновки.

Словотворчі системи української та польської мов витворювалися, насамперед, унаслідок розгортання, збагачення словотворчої системи, успадкованої ще від праслов'янської мови, а в пам'ятці другої половини XVII ст. спостерігаються наслідки мовної інтерференції та паралельного розвитку української й польської словотворчих традицій. Словотвір топонімів та словотвір антропонімів досить тісно пов'язані, що значно розширює можливості дослідження саме цього мовного рівня.

Словозміна іменників як української, так і польської мови демонструє 3 основні тенденції: використання закінчень, успадкованих з попередньої мовної доби, використання запозичених закінчень та використання закінчень нових, характерних лише для польської або української систем відмінювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історична граматики української мови. / Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Титаренко І. Й. – К., 1962. – 509 с.
2. Історична граматики української мови. / Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. – К., 1980. – 318 с.
3. Центральный государственный исторический архив УССР в г. Киеве. Путеводитель. – К., 1975.
4. Rospond St. Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2005.
5. Safarewiczowa H. Nazwy miejscowe typu “mroczkowizna”, “klimentowszczyzna”. – Wrocław: Zakład im. Ossolińskich – Wydaw. PAN, 1956.
6. Urbanczyk St. Zarys dialektologii polskiej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1953.